

ŞUŞALI SÜLEYMAN SANİ AXUNDOV

Aygün Bağırılı
AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
aygunbagir77@gmail.com

Açar sözlər: S.S.Axundov, yazıçı, maarif xadimi, Şuşa mühiti.

Xülasə

Nasir, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Süleyman Sani Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm cərəyanının örnək nümunələrini yaran, uşaq ədəbiyyatının inkişafına və formalaşmasına xidmət edən istedadlı və maarifpərvər yazıçıdır. Teatrın xalqın düşüncə tərzinə təsirini bilən Süleyman Sani işlədiyi məktəblərdə tamaşaların qoyulmasına şərait yaradır, köməklik göstərir, yeri gələndə aktyor kimi də səhnəyə çıxırdı.

S.S.Axundov, həmçinin, əsas məqsədi maarifçilik, milli dilin və ədəbiyyatın, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına xidmət etmək olan "Nicat" cəmiyyətinin fəal üzvlərindən idi.

Süleyman Sani Axundov həm nasir, həm dramaturq, həm pedaqoq kimi dövrünün aparıcı şəxsiyyəti olmuş, uşaqların, gənc nəslin, ümumilikdə cəmiyyətin maariflənməsi üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, tələbələri, müasirləri və oxucularının yaddaşında fədakar müəllim, xeyirxah insan və sevimli yazıçı kimi qala bilmişdir.

ШУШИНЕЦ СУЛЕЙМАН САНИ АХУНДОВ

Айгюн Багирли

Ключевые слова: С.С.Ахундов, писатель, педагог, Шуша, образование.

Резюме

Прозаик, драматург, педагог, общественный деятель Сулейман Сани Ахундов талантливый и просвещенный писатель, создавший образцовые примеры движения просветительского реализма в азербайджанской литературе и служивший развитию и формированию детской литературы. Сулейман Сани, который знал о влиянии театра на образ мышления людей, создает условия и оказывает помощь для установки спектаклей в школах, в которых работает и выступал на сцене как актер.

Ахундов С.С. также был одним из активных членов общества «Ниджат», основной целью которого являлся служение развитию

просветления, национального языка и литературы, образования и культуры.

Сулейман Сани Ахундов, будучи ведущей личностью своего времени как прозаик, драматург и педагог, оказал беспрецедентные услуги для просвещения детей, молодого поколения и общества в целом. Он смог остаться в памяти своих учеников, современников и читателей как самоотверженный учитель, добрый человек и любимый писатель.

SULEYMAN SANI AKHUNDOV FROM SHUSHA

Aygun Bagirli

Keywords: S.S.Akhundov, writer, pedagogue, Shusha, education.

Summary

Writer, dramatist, pedagogue, public figure Suleyman Sani Akhundov is a gifted and enlightened writer who contributed to the growth and formation of children's literature and created notable examples of the enlightened realism movement in Azerbaijani literature. Suleyman Sani, who was aware of how theater affects people's way of thinking, set up the necessary conditions for plays to be performed at the schools where he worked, provided assistance, and if it was needed, he also performed as an actor.

One of the prominent members of the "Nijat" association, whose main objectives are the advancement of education, national language and literature and culture, was S.S.Akhundov. Suleyman Sani Akhundov as a significant figure of his time in prose writing, drama and pedagogy, provided unequalled services for the upbringing of children, the younger generation and society in general. He is remembered among his students, contemporaries and readers as an altruist teacher, a kind person and a favorite writer.

Nasir, dramaturq, pedaqoq, ictimai xadim Süleyman Sani Axundov Azərbaycan ədəbiyyatında maarifçi realizm cərəyanının örnək nümunələrini yaran, uşaq ədəbiyyatının inkişafına və formalaşmasına xidmət edən istedadlı və maarifpərvər yazıçısıdır.

Süleyman Sani Rzaqulu bəy oğlu Axundov 1875-ci il oktyabr ayının 21-də Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı olan Şuşa şəhərində bəy ailəsində anadan olmuşdur. O, iki aylıq olarkən atası Rzaqulu bəy dünyasını dəyişmiş, ailənin üç övladını – Mahtaban, Rüstəm və Süleymanı böyüdüb boya-başa çatdırmaq anaları Dürnisə xanımın öhdəsinə düşmüşdür. Dürnisə xanımın qardaşı – tanınmış maarif xadimi, pedaqoq, “Vətən dili”, “Xəzineyi-əxbar”, “Qüdrəti-xuda”, “Üsuli-cədid-i-lisani-farsi” kimi dərsliklərin müəllifi Səfərəli bəy Vəlibəyov ailəyə kömək məqsədilə altı yaşlı Rüstəmi özü ilə dərs dediyi Qoriyə apar-

mış, əvvəl seminariyada, sonra Tiflisdəki birinci gimnaziyada oxuması üçün hər cür köməklik etmişdir. Süleymanın uşaqlığı isə anası və bacısı ilə birlikdə Şuşa qəzasının Seyidli kəndində (indiki Ağdam rayonu ərazisindədir) keçmişdir. Kəndin əsrarəngiz təbiəti, maraqlı mühiti və insanları, anası Dürnisə xanımın danışdığı nağıl və əfsanələr, söylədiyi el bayatıları azyaşlı Süleymanın yaddaşına hopmuş, onun estetik zövqünün və düşüncəsinin formalaşmasına, gələcək bədii yaradıcılığının rəng palitrasının zənginləşməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etmişdir. Yazıcının “Uşaqlıq həyatımdan xatirələr” adlı avtobioqrafik yazısından oxuyuruq ki, onu çevrələyən ətraf mühiti, təbiətin zəngin sirlərini öyrənməkdə əmisi Mirzə Məhəmməd və onun oğlu Tağının böyük rolu olmuşdur. Hər ağacın, çiçəyin, heyvanların xüsusiyyətini bildiyindən, əsərlərində onları təbii koloriti ilə təsvir etdiyindən ki, bu gün onun əsərləri həm də Qarabağ təbiətini, faunasını öyrənmək baxımından maraqlıdır.

Süleyman Sani Axundov 16 il Qori Müəllimlər Seminariyasında pedaqoq kimi fəaliyyət göstərən, bir neçə dərsləyin, təhsil və mədəniyyətin aktual problemlərinə dair məqalələrin müəllifi Səfərəli bəy Vəlibəyovun – “görkəmli, işgüzar pedaqoqun şəxsi təşəbbüsü, qayğıkeşliyi sayəsində 1885-ci ildə Qori Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin yanında olan ibtidai məktəbin əlifba sinfinə daxil olmuş, dayısının işgüzarlığından, gözəl əxlaqından, dərin biliyindən faydalanmış və onun nəzarəti altında böyümüşdür” [5, s.14].

1889-cu ildə ibtidai məktəbi bitirmiş və seminariyanın aşağı hazırlıq sinfinə keçmişdir. Tədrisin bu mərhələsində seminaristlərə Azərbaycan dili, rus dili və ədəbiyyatı, şəriət, hüsnxət, hesab, həndəsə və tarix kimi fənlər öyrədilirdi.

Zaqafqaziya (Qori) Seminariyasında aldığı təhsil Süleyman Sani Axundovun hərtərəfli inkişafına təsir etmişdir. Belə ki, Seminariyada ayrı-ayrı fənlərin tədrisi, şagirdlərin mütaliə və yazı qabiliyyətinin inkişafı ilə yanaşı, rəsm, musiqi bacarıqlarının formalaşmasına, arıçılıq, ipəkçilik, bağçılıq kimi peşələrin mənimlənməsinə də üstünlük verilirdi. Həmçinin ədəbi-bədii gecələr, teatr axşamları, oxunan əsərlərin müzakirəsinin təşkili də ədibin mədəni dünyagörüşünün formalaşmasına xidmət etmişdir.

1894-cü ildə Seminariyanı bitirən Süleyman Sani Axundov Bakıdakı III rus-müsəlman məktəbinə müəllim təyin olunur. O, sonralar IV və VII rus-müsəlman məktəblərində də müəllim və müdir kimi işləmiş, Lavrova progimnaziyasında da fəaliyyət göstərmişdir. Qeyd edək ki, yaxşı pedaqoq və təhsil işçisi kimi tanınan Axundov xalqın maariflənməsi üçün əlindən gələnləni hər şeyi edirdi. Teatrın xalqın düşüncə tərzinə təsirini bilən Süleyman Sani işlədiyi məktəblərdə tamaşaların qoyulmasına şərait yaradır, köməklik göstərir, yeri gələndə aktyor kimi də səhnəyə çıxırdı. Nəriman Nərimanovun “Nadanlıq”, “Nadir şah”, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq”, Nəcəf bəy Vəzirovun “Müsibəti-Fəxrəddin” kimi pyeslərinin tamaşasında aktyor kimi də iştirak etmişdir. 1896-cı ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin “Dağılan tifaq” əsərinin Şuşada səhnəyə

qoyulmasına köməklik etmiş, özü də Süleyman rolunu ifa etmişdir. Nəriman Nərimanovun “Nadir şah” faciəsinin tamaşasında isə Nadir şah rolunda oynayan Nəriman Nərimanovun özü ilə səhnəyə çıxmış, Rzaqulu bəy obrazı ilə müəlliflə tərəf-müqabil olmuşdur.

S.S.Axundov Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Məmməd Səid Ordubadi ilə birlikdə 1921-ci ildə yaradılan Tənqid-Təbliğ Teatrının repertuar komissiyasının heyətinə seçilmiş, teatr öz işinə onun “Çərxi-fələk” pyesinin tamaşası ilə başlamışdır. Sonralar həmin teatrda yazıçının bir neçə əsəri səhnələşdirilmişdir.

Axundov çar Rusiyasının yerlərdə milli mədəniyyətləri və ana dilini sıxışdırıb çıxarmaq niyyəti ilə Azərbaycan dilinin təliminə az diqqət yetirməsinin, milli dilin tədrisinin uğursuz kadrlara həvalə olunmasının məqsədli edildiyini bilir və bununla bacardığı qədər həm müəllim, həm yazıçı kimi mücadilə edir, xalq dilinin gözəlliyini əks etdirən əsərlər yazır, dərslər zamanı şagirdlərə ana dilini sevdirməyə çalışır, bu fənni tədris edən müəllimlərə xüsusi tapşırıqlar verirdi. 1906-cı ildə Bakıda müəllimlərin I qurultayı keçirilir. Həsən bəy Zərdabinin sədrlik etdiyi qurultayda tədris proqramının yazılması üçün komissiya yaradılır. Komissiyanın tərkibinə Firidun bəy Köçərli, Həsən bəy Zərdabi ilə yanaşı, S.S.Axundov da seçilir. 1907-ci ildə keçirilən müəllimlərin II qurultayınadək hazırlanan proqram məhz ərəb əlifbasının tədrisindəki islahatlara görə qəbul olunmur. Ancaq ruhdan düşməyən S.S.Axundov Mahmud bəy Mahmudbəyov, Fərhad Ağazadə, Abdulla bəy Əfəndizadə, Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyözadə, Abdulla Şaiq Talıbzadə kimi pedaqoqlarla birlikdə “İkinci il” dərsliyini tərtib edir. 1908-ci ildə nəşr edilən, Mirzə Ələkbər Sabir, Abdulla Şaiq, Abbas Səhhət kimi şairlərin, rus klassiklərinin yaradıcılığından da bədii nümunələr verilən bu dərsliyin Azərbaycan təhsilində xüsusi rolu olmuşdur.

1912-ci ildə ədib Sani (ikinci) təxəllüsünü götürür. Bəzi mülahizələrə görə, yazıçı bunu şəxsiyyətinə və yaradıcılığına böyük hörmət bəslədiyi Mirzə Fətəli Axundova görə (ikinci Axundov), bəzi fikirlərə görə isə öz müasiri, görkəmli pedaqoq Süleyman bəy Əbdürrəhmanbəyovun xatirinə (ikinci Süleyman) götürmüşdür.

S.S.Axundov, həmçinin, əsas məqsədi maarifçilik, milli dilin və ədəbiyyatın, təhsilin, mədəniyyətin inkişafına xidmət etmək olan “Nicat” cəmiyyətinin fəal üzvlərindən idi. Cəmiyyətə ayrı-ayrı illərdə Məhəmmədəli bəy Səlimbəyov, Həsən bəy Ağayev, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov və başqaları sədrlik etmişlər.

1920-ci ildə Qarabağ Vilayət Maarif Şöbəsinin müdiri vəzifəsinə təyin edilmiş və işlədiyi müddətdə Qarabağ və Zəngəzurda uşaq evi, məktəb, qiraət-xana açılmasında yaxından iştirak etmişdir. Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığına ünvanladığı məktub əsasında Şuşada Müəllimlər Seminariyası açılmışdır.

1922-ci ildə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi qərarı verildikdən sonra Cabbar Məhəmmədzadə, Fərhad Ağazadə ilə birlikdə “Yeni türk əlifbası” dərsliyini tərtib edir, dərslik elə həmin il türk və ərəb əlifbası ilə nəşr edilir. Axundov, eyni zamanda Azərbaycan ədib və şairlər İttifaqının sədri, Azərbaycan Həmkarlar İttifaqı Plenumunun, Ümumittifaq Dramaturqlar və Bəstəkarlar Cəmiyyətinin, SSRİ Yazıçılar İttifaqının, SSRİ Maarif İşçiləri İttifaqının, “Qızıl qələmlər” İttifaqı Təftiş Komissiyasının üzvü olmuşdur.

1932-ci ildə Əmək Qəhrəmanı adına layiq görülmüş və ona xüsusi təqaüd təyin olunmuşdur.

Süleyman Sani Axundov, ilk qələm təcrübələrini nəzərə almasaq, professional yaradıcılığa dram janrı ilə başlamışdır. Onun dramaturgiyasında əsas iki xətt leytmotiv təşkil edir. Birincisi, cəhalətin, avamlığın, savadsızlıq və nadanlığın göstərilməsi, tənqid edilməsi idisə, ikincisi, iki fərqli ideologiyanın, fərqli formasiyanın, keçmişlə çağının, yeni ilə köhnənin mübarizəsində üz-üzə qalan nəsillərin, “atalar və oğullar”ın faciəsinin əksi idi.

Süleyman Sani Axundov ədəbiyyat tariximizdə həm də maraqlı və yaddaqalan, sənətkarlıq baxımından dəyərli, didaktik əhəmiyyətli hekayələr müəllifidir. Ədibin “Qorxulu nağıllar” silsiləsinə “Əhməd və Mələykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız” və “Əşrəf” adlı beş hekayəsi daxildir. 1912-1914-cü illərdə “Məktəb” jurnalında çap olunan bu hekayələr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən gözəl nümunələridir. Həm də pedaqoq kimi fəaliyyət göstərən, daim uşaqlarla ünsiyyətdə olan, onların maraq dünyasını, psixologiyasını, estetik zövqünü yaxşı bilən Axundov bu hekayələri yazmaqla uşaqların və gənc nəslin hərtərəfli inkişafı üçün çalışırdı. Nağıl üslubunda yazılan əsərlər elə əslində uşaqlarının təlim və tərbiyəsinə xüsusi önəm verən, onlara “ya kitab, ya gündəlik qəzetlərdən oxuyan” Hacı Səmədin övladları Məmməd və Fatiməyə nağıl adıyla söylədiyi hekayələrdir. Konkret mövzuya həsr olunmayan bu hekayələr yazıçı Mir Cəlal Paşayevin dediyi kimi, bütün həyat həqiqətini uşağa öyrətmək məqsədi güdüdü. “Bu hekayələrdə həyatın mürəkkəbliyi, çətinliyi, şirinliyi, ağır və müdhiş qayda və qanunları, bunların hökmü və nəticələri bütün çıpaqlığı ilə yazılmışdır.

Bu hekayələr uşağa xoş və ya qəmli duyğu verməklə qalmır, onu qayğısız uşaqlıq yuxusundan ayıldır. Həyata hazır olmağa çağırır, həyat yolunda olan və ola bilən bütün əngəl və maneələrdən xəbərdar edir” [2, s.326].

Qorxulu nağıllar həm də uşaqları bir çox mənada bir parçası olduqları dünya ilə, çevrələri ilə tanış edirdi. Onlar təbiət hadisələri, bitkilər, çiçəklər, heyvanlar, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətləri haqqında maraqlı bilgiler əldə edir, insanları tanıyır, müxtəlif insan xarakterləri ilə tanış olurlar. İlk olaraq silsilənin adı maraq və sual doğurur. Niyə “Qorxulu nağıllar”? Bu suala yazıçının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas alim Nadir Vəlixanov belə cavab verir: Əsərləri diqqətlə oxuduqda aydın olur ki, burada Süleyman Saninin dünyagörüşünün bəzi çalar-

ları özünü göstərir; qorxu və sevinc hissləri həmişə ədibin diqqət mərkəzində olmuş və bu hissləri doğuran ictimai səbəblər maarifçi-demokratik müəllim, yazıçı mövqeyindən araşdırılmışdır. Bu əsərlərin problematikasını, ideya-estetik istiqamətlərini diqqətlə müşahidə etdikdə məlum olur ki, burada qorxu hissi uşaqlara həyatı onların anlaq, maraq səviyyələrinə uyğun hərtərəfli öyrətmək konsepsiyası ilə bağlıdır [7, s.128].

Fəlsəfə doktoru Könül Aydın Nəhmətova isə məsələyə tamamilə fərqli şərh verir. Onun fikrincə, “yazıçı uşaqlar üçün yazdığı əsərlərini “Qorxulu nağıllar” ümumi başlığı altında toplamaqla, kiçik oxucularının mütaliyə marağını öncədən stimullaşdırmağa çalışırdı. Bilindiyi kimi, həyəcan kiçik oxucuların mütaliyə marağının ən mühüm motivasiyalarındandır” [3, s.17].

Süleyman Sani Axundov yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məktəblilər üçün hazırlanan bir neçə dərsliyin müəllifi idi. O, həmin dərsliklər üçün bədii mətnlər seçərkən uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun əsərlərin tapılmasında çətinlik çəkir, milli dəyərlərin təbliği baxımından tərcümə əsərlərinin istənilən effekti vermədiyini görür, bu boşluğu doldurmaq üçün özü hekayələr yazmağa qərar verir.

“Əhməd və Mələykə” hekayəsi Səyyah Cəmaləddinin təmsalında dünyanın yaxşılardan xali olmadığını, təmənnəsiz yardım və köməklik etməyi bacarmadığı, ən çətin anlarda da ümidlə yaşamağı təlqin edir. Əsər uşaqlara həm də başqasının çətinliyinə, taleyinə biganə qalmamağı, ətrafındakıların yaşantılarına həssaslıqla yanaşmağı öyrədir.

“Abbas və Zeynəb” hekayəsi başçısını itirmiş ailənin ağır güzəranının, bütün yükün ananın öhdəsinə düşməsinin, ailənin kiçik üzvləri Abbas və Zeynəbin bir-birinə mehriban münasibətlərinin təsviri ilə başlayır. Anasına kömək məqsədi ilə tez-tez meşəyə odun yığmağa gedən Abbas bir gün bacısı Zeynəblə kəndlərinin kənarındakı seyrangahdan qulançar yığmağa gedir. Təbiətin gözəlliyini yazıçı peyzaj lövhələri ilə təqdim edir, Qayadibi kəndinin füsunkar gözəlliyi təsvir olunur. Amma iki günahsız bacı-qardaş – Abbas və Zeynəb bu əsrarəngiz təbiətə sahib olan obayla illərdir qan düşmənçiliyi sürdürən quldur Səfərin vəhşiliyinin qurbanı olurlar. Hər fürsətdə kənd camaatından keçmişin intiqamını almağa çalışan Səfər və onun quldur dəstəsi hər şeydən xəbərsiz iki uşağın sevincini yarıda qoyurlar. “Gün batdı, ay çıxdı. Nağıl olunan yerlərdən bir səs çıxmırdı. Heyvanlar və quşlar insanların vəhşi hərəkətlərindən elə xofa düşmüşdülər ki, hələ cürət edib yuvalarından çıxıb bilmirdilər. Ay yavaş-yavaş qalxıb qəmgin-qəmgin insanların tutduğu vəhşi əməllərə baxırdı” [1, s.343] – sonluğu ilə bitən hekayədə müəllif nadanlığın, avamlıq və cəhalətin doğurduğu faciələri göstərmiş və buna etirazını bildirmişdir.

Hekayə 1912-ci ildə “Məktəb” jurnalında çap olunsa da, 1906-cı ildə yazılmış bir variantı da AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar

İnstitutunda saxlanılır. Yazıçı 1916-cı ildə “Rəşid və Gövhər” adı ilə hekayənin üzərində yenidən işləmişdir.

“Nurəddin” hekayəsi Süleyman Saninin yaradıcılığında önəmli yeri olan əsərlərdəndir. Nurəddin tərbiyəsi, təhsili, ədəbi və ağılı ilə seçilən nümunəvi uşaqdır. Valideynlərinin qayğısı ilə əhatələnən Nurəddinin xoşbəxt həyatı uzun sürmür. Əvvəl anasını, sonra atasını itirir və qəddar, onun mal-mülkünə sahiblənmək istəyən analığı Gülpərinin ümidinə qalır. Həyat onu çox çətinliklərlə üz-ləşdirir. Dəfələrlə ölüm təhlükəsi ilə üz-üzə qalan uşaq, nəhayət, xeyirxah in-sanlarla qarşılaşır. Vaxtilə atasının yaxşılıq etdiyi Rəhimlə rastlaşması isə həya-tını dəyişir, yenidən tale üzünə gülür. Ötən müddət ərzində yaşadığı çətinliklər, amansız həyat onun xislətindəki işığı söndürə bilməmişdi. Nurəddin ona zülm edən analığı Gülpərinin çətin vəziyyətdə, tək və ələcsiz görəndə mərhəmətlə ya-naşır, ondan köməyini əsirgəmir. Maarifpərvər yazıçı gözəl tərbiyə və əxlaqı heç vaxt dəyərini itirməyən xəzinə və sərvət hesab edir. Nurəddin atasından qa-lan maddi mirası itirsə də, aldığı tərbiyə ona mənəvi miras kimi əbədi qalır.

Bir məqamı qeyd edək; əsərin əvvəlki nəşrlərində Nurəddinin atası Nəsir bir gün ondan kömək istəyən Rəhimə yardım edəndə o, bu yaxşılığın müqabi-lində yeganə qiymətli əşyasını – “Gülüstan” əsərini ona bağışlayır. Nəsir kibrit qutusu boyda olan bu kitabı evə gətirəndə anası onu Nurəddinin boynundan asır. Əsərin ilk – “Məktəb” jurnalında çap olunan variantında bu, “Gülüstan” əsəri deyil, məhz “Qurani-Kərim” kitabıdır. Sonradan müəyyən səbəblərdən ya-zıçının öz müdaxiləsi ilə “Qurani-Kərim” kitabının adı dəyişdirilmiş, “Gülüstan” əsəri ilə əvəzlənmişdir və təəssüf ki, sonrakı nəşrlərdə də bərpa edil-məmişdir.

“Qaraca qız” hekayəsi həm Süleyman Sani Axundov yaradıcılığının, həm Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının maraqla oxunan və sevilən nümunələrindəndir. Hekayə hadisələrin cərəyan etdiyi dövrlərdə insanlar arasında malik olduqları zümrələrin, maddiyyatın böyük sədlər, uçurumlar, hətta faciələr törətməsi haq-qındadır. Həyatın xoşagəlməz qanunları Tutu adlı qayğısız və şən qızcığaza Qa-raca qız adı verir. 10-12 yaşlı Ağca ilə Tutu bir-birləri ilə dostluq etmək istəsə-lər də, Ağcanın mənsub olduğu ailənin qanunları buna icazə vermir. Bu qanun-lar, böyüklərin yersiz iddia və xudpəsəndlikləri bütün bunlardan xəbərsiz olan uşaqların dost olmalarına, birgə oynayıb əylənmələrinə icazə vermir. Yersiz lovğalıq və mənəm-mənəmlilik iki azyaşlıdan birinin həyatını itirməsinə, digəri-nin isə ömürlük mənəvi zərbə almasına səbəb olur. Əsərdəki Piri baba isə müəl-lifin sevə-sevə yaratdığı rəhmdil, hər heyvanın, hər çiçəyin dilini bilən, Qaraca qıza babalıq qayğısı göstərən nurani bir qocadır. Ömrünü Hüseyinqulu bəyin ba-ğında keçirən, ahıl yaşında da onlara qulluqdan qalmayan bu sadə və el adamı, görünür, Axundovun həyatda görüb tanıdığı və sevdiyi, onun üçün əziz olan in-sanlardan birinin obrazıdır.

İdeologiyaların, təzyiqlərin, repressiyaların qara projektorları zaman-zaman öz “ışığıni” təkcə ayrı-ayrı aydınlardan, şəxsiyyətlərin üzərinə deyil, həm də ədəbi abidələrin, bədii mətnlərin və nümunələrin də üzərinə salmışdır. Süleyman Sani Axundovun əsərləri də bu təzyiqlərdən kənarda qalmamışdır. Yazıçının əsərlərinin ilkin nəşrləri ilə sonrakı – sovet dövründəki nəşrləri arasında müəyyən fərqlər var. Ədib özü sağlığında əsərlərinin növbəti nəşrləri zamanı bu “düzəlişləri” etməyə məcbur olmuşdur. Bunun bir səbəbi ədəbi tənqidin, qələm dostlarının irad və təklifləri, bir səbəbi də “yuxarıların” tövsiyəsi idi. Amma hər iki səbəb bu əsərlərin sənətkarlıq baxımından olmasa da, ideya baxımından itkisinə, işıqlı məqamların təhrifinə gətirib çıxarmışdır. Əgər söhbət “Qaraca qız” əsərindən gedirsə, buradakı dəyişikliklərin nəticəsinə diqqət edək. Əsərin ilk variantında həm Pəricahan xanım, həm Hüseynqulu ağa sonrakı nəşrlərlə müqayisədə bir qədər humanist və müsbət xüsusiyyətlərə malikdirlər. Ancaq müəllif 1927 və 1934-cü il nəşrlərində etdiyi dəyişikliklərlə hər iki obrazın xarakterini daha tünd boyalarla vermişdir ki, bu da həmin dövrdə hakim təbəqənin bəylərə, ağalara olan münasibətindən və bədii ədəbiyyatın qarşısında bununla bağlı qoyduğu tələblərdən doğurdu. Bəy obrazı idealizə oluna bilməzdi. Bundan əlavə, digər dəyişikliklər dinlə, ibadətə bağlı idi. Əsərin ilk nəşrlərində Piri babanın hər səhər dəstəmaz alıb namaz qıldığı göstərilərsə də, sonrakı variantlarda bu məqam ixtisar olunmuşdur. Tədqiqatçılar haqlı olaraq düşünülür ki, bu dəyişiklikləri yazıçının özünün etməsinə baxmayaraq, onların hansı şəraitdə, hansı şərtlərlə edilməsini nəzərə alıb, həm tədris zamanı, həm növbəti nəşrlərdə əsərin ilkin variantına müraciət olunmalıdır.

“Əşrəf” adlı hekayədə isə ailəsi sürgün olunarkən, yolda onlardan ayrı düşən və təsadüfən bir pedaqoq rus ailəsinin – Nikolay İvanoviç və Sofiya Aleksandrovnanın tapdığı və himayəyə götürdüyü, onların vəfatından sonra müsəlman Bürhanəddinin ailəsində yaşayan Əşrəf adlı uşağdan bəhs olunur. Yazıçı hekayəni sevimli şagirdi Əşrəf Babayevə ithaf edib, 1914-cü ildə “Əşrəf” adı ilə çap etdirmişdir, 1937-ci ildə yenidən üzərində işləyərək “Fuad” adı ilə nəşr etdirmək istəsə də, buna nail olmamışdır. Əsər silsilənin digər hekayələri kimi, Hacı Səmədin dili ilə söylənir. “Hacı Səməd şam namazını yenicə qılıb qurtarmışdı. Məhəmməd və Fatma da yemək otağında nazik və həzin bir səslə “mən bir türkmən, elim-obam uludur” mahnısını oxuyurdular. Hacı Səməd bir müddət onlara qulaq asıb, sonra içəri girdi. Uşaqlar dərhal səslərini kəsib, ayağa qalxdılar. Hacı Səməd dedi: Nə gözəl mahnıdır! Nə gözəl sözlərdir: “İnsan olan vətəninin quludur!..” Bu mahnı, övladlarım, bir gözəl qəhrəman çocuğun hekayəsini yadıma saldı” [1, s.411]. Bu maraqlı girişdən sonra hekayənin nəqli başlayır.

Süleyman Sani Axundov nəsr yaradıcılığına “Qorxulu nağıllar” silsiləsindən əvvəl hələ 1905-ci ildə “Kövkəbi-hürriyyət”, “Yuxu”, “Qonaqlıq” hekayələri ilə başlamışdı. “Yuxu” (1905) hekayəsində qəhrəman yuxuda gözəl təbiət mənzərəsi görsə də, bu gözəllikdə hər şey hərəkətsiz və donuqdur. Hey-

vanlar, quşlar, hətta çaylar da səssiz və hərəkətsiz, zülmət içindədir. Bunu təəcübü ilə izləyən qəhrəmanın qarşısına tilsimli qapı çıxır. Üzərinə **ELM** hərfləri yazılmış bu qapının o üzündə işıqlı dünya var idi. Qapını açmağı bacaran və bu yolu tutub gedən qəhrəman bu dəfə üstünə **İRSAD** yazılmış qapıya çıxır, gözü-nə düşən işıqdan və küçədə eşidilən “İrşad”, “İrşad” səslərindən oyanır. Bu, “İrşad” qəzetinin, ümumiyyətlə, elmin, biliyin, mətbuatın qaranlıqları aydınlatmaq, yatanları oyatmaq anlamına gəlir ki, bu motiv maarifçi-realist yazıçı Süleyman Sani Axundovun bütün yaradıcılığının ana xəttidir. Düzdür, ədib hekayənin ideyasına – dini, şəriəti yox, elmi, biliyi nicat kimi gördüyünə görə təzyiqlərə məruz qalmış, din xadimlərinin təqibləri ilə üzleşmişdi. Ancaq çətinliklərə baxmayaraq, yazıçı maarifçiliyin təbliği ənənəsindən geri çəkilməmişdir. Hekayə “Vaqiə” adı ilə də nəşr edilmişdir.

Digər bir hekayəsi – “Kövkəbi-hürriyyət”də (“Azadlıq ulduzu” – A.B.) hadisələr Süleyman peyğəmbərin dövründə baş vermiş kimi danışılır. Əsrarəngiz təbiəti olan məmləkətdə müalicəsi müşkül olan bir mərəz yayılıb, o torpağın sakinləri 18 yaşında artıq qocalır, gözlərinin nurunu itirir, qamətləri bükülür, 25 yaşına çatmamış dünyalarını dəyişirlər, burada bir gəncə də rast gəlməzsən və heç kəs onların xəstəliyinə dərman edə bilmir. Uzun məsləhətlərdən sonra uzaq bir diyarda hər dərəcə çarə bilən alimin olduğunu bilir, onun yanına gəlir və öyrənirlər ki, xəstəliklərinin əlacı kövkəbi-hürriyyətdir. Çətinliklə dağ arxasında gizlədilmiş həmin ulduzu, yəni azadlıq və hürriyyətlərini əldə etdikdən sonra xəstəlikləri də sağalır. Yazıçı burada xəstəliyi də, dərmanını da simvolik olaraq göstərsə də, əslində əsl niyyəti həm oxucuya, həm senzuraya aydın idi. O səbəbdən bu kiçikhəcmli hekayənin çapına icazə verilməmişdir.

Ümumiyyətlə, Süleyman Sani Axundovun hekayə yaradıcılığının ana mövzusu cəhalətin və avamlığın tənqididir. “Qan bulağı”, “Ümid çırağı”, “Cəhalət qurbanı”, “Təbrik”, “Namus”, “Sona xala” və başqa hekayələrdə yazıçı hələ köhnə fikirlərlə yaşayan, nəsillər arasında sürən ədavəti, intiqam hissini illərdir yaşadan və bu səbəbdən həm başqalarının, həm özlərinin həyatlarını qarıdan insanların acı həyatlarını təqdim edir. Köhnə adətlərin əsiri olanlar heç cür yeniliyi qəbul edə bilmir, işıqlı insanların ətrafında kabusa dönürlər. “Cəhalət qurbanı”, “Təbrik”, “Namus” hekayələrində həyat dolu, ağıllı və gənc qızlar onları anlamayan çevrələrinin qurbanı olurlar. Axundovun hekayələri mövzu və ideya baxımından maraqlı olduğu kimi, dil və üslub cəhətdən də sadə və oxunaqlıdır. Folklor elementlərindən, nağıl süjet və obrazlarından, xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarından böyük sənətkarlıqla istifadə edən yazıçı əsərlərini bədii-poetik cəhətdən də zənginləşdirmişdir.

Ədibin həyatı, şəxsiyyəti, yaradıcılığı və pedaqoji görüşləri haqqında Abdulla Şaiq, Nəriman Nərimanov, Mir Cəlal Paşayev, Həmid Araslı, Əli Sultanlı, Cəfər Xəndan, Cəfər Cəfərov, Hənəfi Zeynallı, Abbas Zamanov, Məmməd Cəfər Cəfərov, Məmməd Arif Dadaşzadə, Kamal Talıbzadə, Yaşar Qarayev, Əziz

Mirəhmədov, Cənnət Nağıyeva, İsa Həbibbəyli kimi görkəmli alimlər dəyərli fikirlər söyləmişlər. Məsud Əlioğlu 1956-cı ildə “Süleyman Sani Axundov” (4) adlı kitabça nəşr etdirmişdir. Ədəbiyyatşünas alim Nadir Vəlixanov isə arxiv materialları əsasında yazıçının əhatəli elmi bioqrafiyasını hazırlamış, həyatı və yaradıcılığı haqqında dissertasiya müdafiə etmişdir (5; 6; 7). Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Könül Nəhmətova “Qaraca qız” (3) kitabında adıçəkilən əsərin üç müxtəlif variantını şərh və izahlarla təqdim etmişdir. “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” kitablarında və “Uşaq ədəbiyyatı” dərsliklərində Mir Cəlal Paşayev, Firidun Hüseynov, Qara Namazov, Zahid Xəlil, Fizuli Əsgərli və Bilal Həsənlil yazıçı haqqında portret oçerklər yazmışlar.

Yazıçının əsərləri öz sağlığında “Dəbistan”, “Məktəb”, “Şərq qapısı” kimi jurnallarda, “Zarafat” (1927), “Qaraca qız” (1934), “Əsərləri” (1936) kimi kitablarda çap olunmuşdur. Sonralar əsərləri ədəbiyyatşünas alimlər Abbas Zamanov və Nadir Vəlixanov tərəfindən tərtib və nəşr edilmişdir.

Süleyman Sani Axundov həm nasir, həm dramaturq, həm pedaqoq kimi dövrünün aparıcı şəxsiyyəti olmuş, uşaqların, gənc nəslin, ümumilikdə cəmiyyətin maariflənməsi üçün misilsiz xidmətlər göstərmişdir. O, tələbələri, müasirləri və oxucularının yaddaşında fədakar müəllim, xeyirxah insan və sevimli yazıçı kimi qala bilmişdir.

Ədəbiyyat

1. Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2005.
2. Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı, Ziya-Nurlan, 2004.
3. Nəhmətova K. “Qaraca qız”ın taleyi: əsər necə dəyişdirildi? / S.S.Axundov. Qaraca qız. Bakı, Avropa, 2016.
4. Vəliyev M. Süleyman Sani Axundov. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1956.
5. Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundov. Bakı, Gənclik, 1968.
6. Vəlixanov N. Görkəmli yazıçı, ictimai xadim. Bakı, Elm, 1976.
7. Vəlixanov N. Süleyman Sani Axundovun elmi bioqrafiyası. Bakı, Elm, 1996.